

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Уточнено категоріальний апарат сучасних досліджень економічних систем на основі аналізу наукових підходів до їх типологізації. Визначено специфіку процесів конвергенції та дивергенції національних економічних систем. Вказано на зростаючу роль регулювання та контролю в змішаній економіці

Постановка проблеми. На сучасному етапі економічного розвитку суспільства виділяються дві протилежні тенденції: по-перше, посилення інтеграційних, конвергентних процесів, і, по-друге, прискорення процесів дивергенції національних економічних систем. Ґрунтовний аналіз проблем конвергенції та дивергенції різноманітних типів економічних систем у працях вітчизняних економістів здійснюється досить рідко. Однією з причин такої ситуації є тривале панування у політичній економії радянського періоду формаційного підходу поряд з переважанням цивілізаційного підходу в західних теоріях. З точки зору цих підходів еволюція економічних систем трактується як лінійно-поступальний розвиток до більш прогресивних ступенів у міру розвитку продуктивних сил. Однак багатьом економічним системам притаманні циклічні повторення певних етапів розвитку із постійним відновленням економічних зв'язків. Циклічні процеси є відображенням самоорганізуючої (синергетичної) природи будь-якої економічної системи. Це обумовлює необхідність методологічного оновлення економічної теорії та дослідження типологізації економічних систем на основі застосування концептуальних постулатів системного аналізу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розвиток теорії та методології досліджень економічних систем, їх типологізації належить Л. Абалкіну, О. Ананьїну, В. Базилевичу, Л. Бальцеровичу, О. Бузгаліну, Б. Гаврилишину, А. Гальчинському, В. Гейцю, П. Щенку, В. Іноземцеву, Ю. Князеву, А. Колганову, Я. Корнаї, П. Леоненку, Ю. Ольсевичу, В. Савчуку, Дж. Стігліцу, А. Чухну та ін.

Поряд із ринковими, у науковому співтоваристві виділяють також інші форми трансформацій різних типів економічних систем. Причому акцентують увагу, передусім, на наступних чотирьох формах. Перша форма обумовлена перетвореннями в розвинених ринкових економіках, переходом від індустріального до постіндустріального суспільства. Друга форма пов'язана з трансформаційними процесами в економіках, що розвиваються. У них формується переважно індустріальне суспільство та відповідні моделі економічного розвитку, що в загальних рисах відтворюють моделі розвинених країн. Третя форма трансформації спрямована на створення ефективної ринкової економіки, але має свою специфіку. Це стосується формування ринкової економіки Китаю та В'єтнаму. Четверта форма трансформації відбувається у світовому господарстві, тобто на національному рівні, вона включає кардинальні зміни у світогосподарських процесах [1, 52]. Отже, необхідно враховувати, що у країнах, які традиційно багато науковців називають постсоціалістичними, здійснюються не лише ринкові, а й інші форми трансформацій.

Ґрунтовний аналіз економічних трансформацій вимагає напрацювання адекватної чіткої термінології, яка б відображала сутність цих процесів, уможливила їх прогнозування, а також вказувала на місце їх здійснення. Нині економісти та соціологи не можуть сформулювати єдиної думки щодо чіткого визначення характеру сучасних і майбутніх національних економічних систем, тому, як правило, знаходять вихід у використанні префіксу "пост", додаючи його до назви попередньої системи, що, на їх думку, існувала в певній країні. Це ж стосується терміну "постсоціалістичний", який багато науковців використовують для характеристики ринкових трансформацій у країнах бывшего СРСР, Центральної та Східної Європи.

Однак серед науковців немає єдиної думки щодо тлумачення терміну "соціалізм", більшість із них розрізняють плановий та ринковий соціалізм. Це, у свою чергу, сприяє певній невизначеності поняття "постсоціалістичний". Тому існує об'єктивна необхідність удосконалення та уточнення категоріального апарату на основі поглиблення досліджень еволюції наукових підходів до типологізації економічних систем.

Мета дослідження. Удосконалення категоріального апарату сучасних досліджень економічних систем на основі аналізу наукових підходів до їх типологізації та визначення особливостей розвитку національних економічних систем.

Викладення основного матеріалу дослідження. Класифікація економічних систем може здійснюватись на основі різноманітних критеріїв. Існування багатьох класифікацій пояснюється складною структурою і досить значним різноманіттям властивостей економічних систем. Структура економічної системи є складною, ієрархічною, такою, що має властивості поліструктурності. Полі структурність – взаємопереплетення різноякісних підсистем, що утворюють декілька взаємопов'язаних між собою ієрархічних структур (виробничо-технологічних, територіальних, інституціональних, соціальних тощо) [2, 517]. Виділяють різноманітні аспекти виявлення, та, відповідно, аналізу економічних систем: виробничий, соціальний, інформаційний, організаційний, територіальний. Відповідно, кожна виділена таким чином підсистема, хоча й має складну ієрархічну структуру, однак є складовою економічної системи в цілому.

При аналізі економічної системи з точки зору економічних відносин можна виділити такі її підсистеми: виробництво, розподіл, обмін і споживання. При дослідженні економічної системи в розрізі галузей її підсистемами будуть галузі народного господарства, які об'єднуються у більш великі підсистеми: первинний, вторинний і третинний сектори. При розгляді економічної системи з точки зору кількісного рівня економічної діяльності, економічна система буде включати такі підсистеми як мікро-, мезо- і макроекономіка. Територіальний принцип дозволяє виокремити регіональні економічні системи.

Однак головним критерієм, який застосовувався для класифікації економічних систем у наукових дослідженнях ХХ ст., був тип власності. При порівнянні економічних систем визначальною була їх приналежність до однієї із двох їх базових моделей: капіталізму (засоби виробництва належать приватним особам – капіталістам) чи соціалізму (засоби виробництва належать суспільству або державі як його представникові). Нині більшість економістів цей критерій доповнюють такою найважливішою характеристикою економічних систем як тип координації економічних процесів у системі. Класифікації економічних систем на основі саме цих критеріїв в економічній науці приділяється особлива увага. З цієї точки зору можна виділити чотири типи економічних систем – традиційну, ринкову, планову й змішану.

Слід відзначити, що в наукових дослідженнях спостерігається плутанина у визначенні терміну "соціалізм". Ще в 20-х рр. ХХ ст. німецький соціолог В. Зобмарт перелічив на одному із семінарів відомі на той час визначення соціалізму, отримавши їх у підсумку 260 [3, 25]. Тому необхідно звернутись до одного з першоджерел соціалізму – марксизму. Його основоположники визначали соціалізм перш за все як суспільно-економічну формацію з переважанням суспільної власності на засоби виробництва. Згідно з

марксистською теорією у викладенні К. Маркса і Ф. Енгельса соціалізм – історичний період, який замінить капіталізм та передуватиме комунізму. Основною рисою соціалізму (як вважали К. Маркс та Ф. Енгельс) буде контроль пролетаріату над засобами виробництва через соціалістичну державу, яка відстоюватиме інтереси пролетарів. Економічна діяльність все ще мала б ґрунтуватись на обміні, та залишався поділ на соціальні класи, хоча й не такий сильний, як за капіталізму.

Отже, основоположники марксизму не заперечували, що при соціалізмі можливий обмін результатами праці. Відповідно, логічним у сучасних теоретичних концепціях є розрізнення:

1) планового соціалізму, який характеризується державною власністю на засоби виробництва та державним плануванням виробництва та розподілу (як приклад, називають колишню СРСР та Східну Німеччину);

2) ринкового соціалізму, де засоби виробництва належать державі або трудовим колективам, а виробництво й розподіл регулюються ринковим механізмом (як приклад, називають колишню Югославію та Угорщину другої половини 80-х років) [4, 939].

Для визначення спільних рис соціалізму в різних тлумаченнях слід також навести такі його визначення: "Основною характеристикою соціалізму є прагнення створення егалітарного (рівного) суспільства" [5, 72]; "Може бути визначений як політичне вчення, протилежне капіталізму, яке прагне змінити існуючі суспільні відносини з метою встановлення соціальної справедливості та законності, організований на цих принципах суспільний лад та політичний рух, який прагне створення цього суспільного ладу" [6, 554]; "Система народного господарства, за якої засоби виробництва є загальною власністю усіх працівників; праця і виробництво, а також розподіл продуктів праці організовані таким чином, що експлуатація одних членів суспільства іншими стає неможливою: усі працівники за рівних обов'язків і рівних прав участі в суспільній праці мають рівні права на користування результатами своєї праці. Нині розрізняють три напрямки, що відрізняються за формою досягнення соціалістичного ідеалу: колективізм, комунізм і анархізм" [7, 1412].

У рамках вищенаведених визначень передбачається, що економічні відносини з приводу виробництва та розподілу його результатів мають здійснюватись на основі суспільної власності, що унеможливить експлуатацію та обумовить досягнення більшого рівня соціальної справедливості. Однак це не виключає того, що економічні відносини обміну (після здійснення виробництва та розподілу) можуть базуватись на ринкових засадах. Тому вчені соціалізмом також називають поєднання соціальної держави, у якій великою є частка державного сектора, із ринковим механізмом регулювання економічних процесів. Наприклад, досить часто вирізняють "шведську модель соціалізму", оскільки у Швеції досить значною є частка державного сектору (наприклад, у 1988 р. частка державних витрат становила 62 % обсягів валового національного продукту [8, 159], хоча до того була ще більшою (67 % у 1977 р.), однак протягом 90-х рр. ХХ ст. дещо знизилась).

Аналогічно соціалізму, дослідники розрізняють:

1) ринковий капіталізм (характеризується приватною власністю на засоби виробництва, ринковим механізмом регулювання економічних процесів – Англія, США в ХІХ ст.);

2) змішаний капіталізм (поєднання приватної та державної власності, ринкових механізмів і державних регуляторів – країни Західної Європи, США і т.д.) [4, 939].

Отже, спроби аналізу конкретних економічних систем у рамках їх класифікації за типом власності створювали певні проблеми, оскільки надто різними були капіталістичні економічні системи, наприклад, США та Швеції, а також соціалістичні – у СРСР та Югославії. Відповідно, цей підхід до дослідження економічних систем із часом втратив свою значимість і актуальність.

Багато вітчизняних і зарубіжних дослідників у своїх працях використовують категорії "постсоціалістичні країни", "постсоціалістична трансформація" і т.д. Причому до постсоціалістичних країн вони відносять виключно країни бывшего СРСР, Центральної та Східної Європи, які стали на шлях ринкових перетворень.

Однак, відштовхуючись від аналізу поняття соціалізму, необхідно відзначити, що помилковим буде ототожнення постсоціалістичної країни лише із країною, у якій здійснюються саме ринкові перетворення. Оскільки в певній країні в рамках ринкового соціалізму, де державна власність на засоби виробництва поєднується з ринковими механізмами координації обміну, можливі процеси роздержавлення, збільшення частки приватного сектора. Прикладом таких країн є Швеція, де питомо вага державних витрат у валовому національному продукті знизилась із 67 % у 1977 р. до 59 % у 1999 р., а також, починаючи з 2002-2003 рр., Китай. Наявність ринкових механізмів до 2002 р. підтверджується офіційною інформацією Міжнародного радіо Китаю: "У 1992 році в Китаї був узятий курс на створення системи соціалістичної ринкової економіки. Як наслідок проведення політики реформ і відкритості, сучасного будівництва, за останні 20 років Китай здійснював перехід від планової до соціалістичної ринкової економіки, поступово створював і удосконалював систему соціалістичної ринкової економіки" [9]. Отже, ринковий соціалізм – це не абстрактна, а реальна економічна система, що підтверджується досвідом економічного розвитку Китаю у 1992-2002 рр.

У цілому в економічній науці існує неоднозначність думок і оцінок щодо типу економічної системи Китаю. Іноді, зважаючи на авторитарний характер політичної влади, наявність в офіційній партійній пропаганді певних ідеологічних табу, ринковий соціалізм у Китаї називають "соціалізмом із китайською специфікою". Для формулювання конкретних висновків необхідно не обмежуватись абстрактними, загальнотеоретичними міркуваннями, а проаналізувати передусім відносини власності як один із ключових елементів будь-якої економічної системи.

Починаючи із 2002-2003 рр. у Китаї взято курс на скорочення питомої ваги державного сектора в економіці країни: із нинішніх 35-36 % приблизно до 20 % [10, 3]. Це було наслідком того, що неефективність функціонування державного сектора ставала все більш очевидною, цей сектор все більшою мірою перетворювався на фінансовий тягар для бюджету країни. Проникнення в китайську економіку іноземного капіталу, поступове розширення можливостей приватного національного капіталу, а також входження Китаю до Світової організації торгівлі актуалізували проблему неконкурентоздатності державного сектора. У цілому по Китаю дохідність капіталу у 2002 р. була незначною – вона становила лише 6,4 %, однак у державному секторі вона була ще нижчою – 4,9 %. Значна частина державних підприємств були збитковими. Особливо катастрофічна ситуація склалась у Північно-Східному Китаї, одній із головних баз індустріалізації країни. У провінції Хейлунцзян збитки державних підприємств у 2001-2003 рр. сягнули 38,3 млрд.юанів, тоді як вся чиста вартість державної власності становила 35,8 млрд.юанів [11, 69].

Не сприяли підвищенню економічної ефективності діяльності державних підприємств ні контракти держави з підприємствами щодо збереження та збільшення вартості основних і оборотних фондів, ні введення складної системи перевірок і нагляду за їх господарською та фінансовою діяльністю. У збірнику доповідей Центру досліджень розвитку при Держраді КНР підкреслюється, що намагання реорганізувати систему матеріального стимулювання робітників шляхом його прив'язки до результатів господарської діяльності підприємств фактично сприяли розбазарюванню фондів, масштаби якого в середньому досягали сотень мільйонів юанів на рік [12, 384]. Нині

недержавні підприємства в Китаї забезпечують близько 60% економічного зростання, хоча отримують менше третини загальної вартості кредитів. Підприємства з іноземним капіталом контролюють більше половини зовнішньої торгівлі Китаю. Частка таких підприємств у виробництві товарів для експорту сягнула 60%. У найбільш розвинутому регіоні – Східному Китаї – іноземний капітал контролює практично весь експорт – 96%. Завдяки безперервно зростаючим іноземним інвестиціям обсяги зовнішньої торгівлі Китаю наблизилися до обсягів річного ВВП [11, 89-90].

Важливе значення для закріплення позицій приватного капіталу відіграло внесення до Конституції КНР поправки, що проголошує “недоторканість законної приватної власності громадян”. Її було внесено для того, щоб зменшити побоювання національних та іноземних підприємців щодо можливості здійснення тотальної націоналізації власності, як це було в 50-х рр. XX ст.

Отже, результати досліджень особливостей економічного розвитку Китаю протягом останніх років свідчать про те, що в цій країні, починаючи із 2002 р., здійснюється перехід від ринкового соціалізму до змішаної ринкової економіки, оскільки зменшується частка державного сектора, а також значними є розміри нагромадження приватного капіталу. Все це дає підстави стверджувати – Китай є постсоціалістичною країною, хоча китайські реформатори висувають тезу про те, що “не важливо, який кіт, аби лише мишей ловив” або “спочатку побудуємо процвітаюче суспільство, а потім дамо йому назву”.

Також слід відзначити, що, на думку одного із провідних китайських економістів Дун Фужена, нинішні процеси роздержавлення та допущення розвитку й поширення приватної власності можуть бути тимчасовими, тактичними заходами, за якими може послідувати нова націоналізація [13, 6]. Хоча в сучасних умовах глобалізації й інтернаціоналізації господарських зв'язків важко уявити, що це може бути здійснено на практиці, однак зрозуміло, що вести мову про соціалізм можна буде лише після такої націоналізації, яка теоретично можлива не тільки в Китаї, але й в інших постсоціалістичних країнах.

Розвиваючи категоріальний апарат дослідження економічних систем, необхідно намагатись уникати занадто загальних розпливчастих формулювань. Багато науковців, досліджуючи проблематику переходу до ринкової економіки, що відбувається в певних країнах, часто вживають категорію “постсоціалістичні країни”. Однак, як уже було доведено вище, ця категорія априорі не означає здійснення ринкових трансформацій, оскільки в цій країні ринкова економіка за домінування державної власності (та, відповідно, певної рівності в розподілі доходів) могла існувати й до цього. Певне кількісне привнесення нових ринкових елементів не означає, що в країні здійснюється ринкова трансформація. Як відомо, трансформація передбачає не певні кількісні, а якісні зміни системи. Ще з праць основоположників марксизму відомо, що соціалізм тим і відрізняється від комунізму, що містить елементи ринкового обміну.

Розпливчатість терміну “постсоціалістичний” підтверджується, якщо врахувати відмінності між марксовою, радянською, китайською, югославською і африканською моделями соціалізму, а також те, що термін “соціалізм” (на відміну від терміну “комунізм”) має різноманітні трактування і відтінки, які, як правило, формалізуються додатковими визначеннями типу “фашистський”, “ісламський”, “арабський”, “афро-азіатський”, “шведський” та які ніяк не відносяться до економічних систем країн Східної Європи та бувшого СРСР (що визначались, відповідно, як “східноєвропейський” і “радянський” соціалізм, або навіть як “псевдосоціалізм” чи “квазісоціалізм”) [14, 56].

Також слід відзначити, що побудова соціалізму не завжди забезпечує соціальний розвиток країни. Під соціальним розвитком у загальному його значенні розуміють всю

сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві. У вузькому значенні – це, насамперед, принципові зміни в соціальній сфері: суспільних відносинах, соціальній структурі, інституціях і процесах [15, 7]. Соціальний розвиток може досягатись за рахунок збільшення загального добробуту в країні через підвищення ефективності функціонування економіки, зменшення частки державного сектора, ширшого застосування ринкових регуляторів.

Оскільки в певній постсоціалістичній країні рівень соціального розвитку може бути вищим, аніж у соціалістичній (наприклад, Північній Кореї), то, відповідно, втрачається значна частина внутрішнього змісту понять “соціалістична” і “постсоціалістична країна”. Термін “постсоціалістичний” не означає априорі, що в країні знижується рівень соціального розвитку – соціалізм може забезпечувати абсолютну рівність бідних за світовими мірками людей.

В економічній літературі в більшості випадків зростання соціальної диференціації напряму пов'язується з посиленням ринкових основ в економічній системі. Однак це не зовсім точно – точнішим буде твердження, що вони пов'язані з посиленням капіталістичних основ, поширенням великої приватної власності, оскільки процеси диференціації доходів пов'язані передусім з ієрархічно організованими суб'єктами господарювання, зокрема, корпораціями (монополіями, олігополіями), а не з індивідуальним і дрібним бізнесом. Функціонування економіки на ринкових засадах можливе і за державної власності на засоби виробництва. Більше того – якщо усі індивіди в суспільстві стануть самостійними господарськими одиницями, що працюють самі на себе, то і за ліберальної економічної політики великі контрасти в доходах не виникали б. На це ще на початку XIX ст. вказував С. Сімонді, який, на відміну від К.Маркса, не тільки чітко розрізняв ринкову й капіталістичну (засновану на великій приватній власності) системи, але й виділяв також їх функціональні особливості.

За умови збереження тенденції зменшення державного сектора, питомої ваги державних витрат у ВВП (що у 1977 р. сягнула 67%), частки ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет за рахунок зниження податків (що обумовлює підвищення ефективності функціонування економіки, однак сприяє поглибленню нерівності в розподілі доходів), реформування соціальної сфери (що зумовлене процесами “старіння нації” і загостренням диспропорцій між кількістю зайнятих в економіці та кількістю населення, що потребує різних видів соціальної допомоги) постсоціалістичною країною також можна вважати Швецію. Під впливом вищезазначених тенденцій модель “шведського соціалізму” значно модифікується.

Отже, нині існують різні моделі економічних систем, наявні значні відмінності між національними економічними системами, тому їх узагальнення термінами “капіталізм”, “соціалізм”, “посткапіталізм”, “постсоціалізм” втрачає свою актуальність, не дає ніякого практичного результату, оскільки є занадто розпливчатию. Якщо необхідно відобразити специфіку певних трансформацій (наприклад, ринкових), то набагато точнішими будуть терміни “країни Центральної та Східної Європи”, “пострадянські країни” тощо.

На думку відомого швейцарського економіста українського походження Б. Гаврилишина, попередня класифікація, побудована на “доктринерських теоріях XIX ст.”, не може дати відповіді на багато запитань – сучасна економічна теорія потребує “ідеологічного визволення” та утвердження прагматичної теорії, що стала б привабливою для всіх. В основі “прагматичної теорії” має бути абсолютна цінність – людина та її життя. Усі інші явища повинні розглядатись через призму людини [16, 12]. Саме такий підхід виробили вчені Римського Клубу, до яких і належить Б. Гаврилишин.

Б. Гаврилишин запропонував класифікацію економічних систем, що ґрунтується на таких п'ятьох критеріях: а) головний мотив і/або критерій діяльності (максимізація прибутку чи виробництва продукції, життєздатність); б) характер власності (приватна, державна чи колективна); в) характер ринку (вільний, керований чи контрольований); г) роль уряду в економічній системі; д) першопричина і головна мета (економічна, соціальна чи політична).

Він виділяє такі основні економічні системи:

1) економічна система вільного підприємництва. Індивідуальсько-конкуренційні цінності та політичне правління у формі боротьби за владу породжують систему, в якій панують приватна власність та гонитва за максимізацією прибутку. Прикладом країни з такою економічною системою є США;

2) економічна система узгодженого вільного підприємництва. Групово-кооперативні цінності при колегіально-політичному правлінні породжують систему, дещо схожу на попередню, але набагато гуманнішу з точки зору узгодження економічних інтересів уряду, бізнесу та робітництва. Б. Гаврилишин розрізняє такі три моделі цієї економічної системи: німецьку, французьку та японську;

3) адміністративно-командна економічна система. Егалітарно-колективістські цінності при унітарному політичному правлінні обумовлюють формування економічної системи, яка характеризується пануванням державної або "колективної" власності, максимізацією виробництва продукції, абсолютно заорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду чи партії в розв'язанні економічних питань, що здійснюються через централізоване планування та адміністративний розподіл ресурсів. Така економічна система функціонувала в бившому СРСР.

Окрім цих трьох основних типів економічних систем Б. Гаврилишин розрізняє ще й такий змішаний (гібридний) варіант, який є особливо помітним:

4) економічна система ринкового соціалізму. Ця економічна система є своєрідним поєднанням соціалістичних цілей та економічної системи вільного підприємництва. Прикладом цієї системи є Швеція, але в різних варіантах вона існує і в інших скандинавських країнах. Основний принцип системи полягає в розмежуванні двох економічних функцій: створення багатства і його розподілу. Перша виконується приватним сектором на основі вільного підприємництва, друга – прямим втручанням соціалістичного уряду з метою усунення несправедливості в розподілі [16, 151-201].

Авторська позиція полягає в тому, що насправді існує багато змішаних (гібридних) варіантів економічних систем, що враховують національні особливості ціннісних орієнтацій та форм політичного правління. Очевидним є вплив однієї системи на іншу, а існування "змішаних економік" показує, що економічні системи багатьох країн поєднують головні інституції системи вільного підприємництва (ринкової системи) та командно-адміністративної системи, а також мають свої специфічні національні особливості.

На сучасному етапі розвитку світової економіки схожі за формою суспільні відносини в кожній конкретній ситуації можуть мати різноманітне наповнення. Тому, на думку Ю. Ольсевича [17], розмежування і дослідження сучасних господарських систем не можна здійснювати лише на основі абстрактно-формальних ознак (форма власності, метод регулювання, принципи розподілу тощо) – господарську систему характеризують перш за все показники, які

Радянська влада + прусський порядок залізниць + американська техніка і організація трестів + американська народна освіта etc. + etc. = ∑ * = соціалізм" [19, 522]

Більш зваженого погляду на проблему конвергенції притримувався один з основоположників цієї теорії П. Сорокін. Він передбачав, що результатом процесу конвергенції буде "інтегральне суспільство – щось середнє між капіталізмом і

визначають її здатність до виживання: рівень життя населення і довгострокові темпи розвитку. Якщо в якихось двох країнах за один і той же період ці показники значно відрізняються – це надійне свідчення значної відмінності їх господарських систем.

Різні показники рівня розвитку і динаміки систем є вагомим свідченням їх відмінності, однак схожість цих показників ще не свідчить про системну тотожність. "Ефективні" господарські системи мають за своєю структурою більше спільного, аніж "неефективні" й "неефективні" з однаковими формами власності, управління і розподілу. Високорозвинуті динамічні системи можна також розділити на провідні та наздоганяючі, з орієнтацією на забезпечення економічного зростання чи соціальної рівності, неефективні системи бідних країн – на відкриті чи замкнуті, стабільні чи нестійкі тощо. Таким чином, прихильники сучасного порівняльного аналізу економічних систем стверджують, що при його здійсненні треба йти не від теоретичних постулатів до намагань пояснити практичні результати, не від апріорних "причин" до наслідків, а, навпаки, від реальних показників до пошуку шляхів їх системного теоретичного пояснення. Інакше ми "маємо те, що маємо": теорія пояснює якісь гіпотетичні схеми, а причини успіхів чи невдач реальних економічних систем, їх трансформацій чіткого пояснення в рамках економічної теорії не знаходять [17, 24-25].

Протягом останніх десятиліть спостерігались процеси зближення, тобто конвергенції економічних систем більшості країн світу при збереженні їх національних особливостей. Конвергенція – поняття, яке означає зближення різноманітних економічних систем, економічної та соціальної політики різних країн. Термін "конвергенція" отримав визнання в економічній науці через широке поширення у 1960-70 рр. теорії конвергенції. У ній взаємодія і взаємний вплив двох типів економічних систем (капіталізму й соціалізму) у процесі науково-технічної революції розглядалися як головний фактор еволюції цих систем до певної "гібридної, змішаної системи". Дійсно, економічні трансформації в розвинутих країнах у напрямку постіндустріального суспільства, побудови сучасної змішаної економіки відбувались, зокрема, з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду країн, які відносили себе до соціалістичних (СРСР, Китаю, країн Східної Європи).

Один з основоположників теорії конвергенції Д. Гелбрейт конвергенцію розглядав як процес переходу влади від капіталістів і держави до техноструктури. Влада в економічній системі, на думку Д. Гелбрейта, належить тому суб'єкту, який приймає рішення: "І хоча, згідно зі статутом корпорації, влада в ній належить власникам, вимоги, що диктуються розвитком техніки й плануванням, обумовили перехід влади до рук техноструктури" [18, 143].

Важливим постулатом теорії конвергенції є концепція "індустріалізму", яку розробляли Р. Арон, К. Керр, Ч. Майерс, Д. Гелбрейт та ін. Згідно з логікою "технократів" індустріалізація об'єктивно вимагає подібних форм управління, а відповідно, і форм власності – тому на перший план виходять не традиційні відмінності, а загальні риси, що створюються досягненнями індустрії. До таких відносяться: урбанізація, розвиток транспорту та зв'язку, єдиних енергосистем тощо. Щось подібне стверджував далекий від концепції "зближення" В. Ленін, який закликав "черпати обома руками хороше з-за кордону:

соціалізмом, яке об'єднує позитивні цінності того й іншого, у той же час позбавлене серйозних недоліків обох типів суспільних систем" [20, 44-45]. Схожої позиції з цієї проблематики притримувався П. Дракер – він передбачав, що "вільне

індустріальне суспільство сильно відрізняється від того, що ми традиційно вважали "капіталізмом". Воно також сильно відрізняється від того, що ми традиційно вважали "соціалізмом". Індустріальне суспільство вище капіталізму і соціалізму. Це нове суспільство, що переважає їх обох" [21, 351]. У цьому випадку "змішана економіка" визначається як "вільне індустріальне суспільство".

У поняттях "індустріальні", "індустріально розвинуті" або "постіндустріальні країни" у першу чергу акцентується увага на змінах у розвитку продуктивних сил і/або зміщенні галузевих акцентів. Відповідно, ці поняття не дають жодного уявлення про структуру економічних зв'язків у національних економічних системах. Більше того, терміни "індустріальні" чи "індустріально розвинуті" країни нерідко ототожнюються з поняттям "капіталізм", як це має місце, наприклад, у роботі Д. Белла [22]. Це вносить певну плутанину при дослідженні ряду проблем, пов'язаних з розвитком і ефективністю економічних систем, методів проведення і темпів економічних реформ тощо.

Багато економістів і соціологів протягом 1990-х рр. підтримували концепцію "поглинання". Наприклад, Б. Шаванс стверджує, що "процес радикальної реформи соціалістичної системи, або постсоціалістична трансформація, ознаменована змінами в системі координаційних механізмів, яка еволюціонує в напрямку конфігурації, що є близькою до капіталістичного сімейства" [23, 16]. Тобто, на думку автора, спостерігається не зближення економічних систем, а перехід від соціалізму до капіталізму. У такому розумінні конвергенція двох систем відсутня. Хоча фраза "в напрямку конфігурації, що є близькою до капіталістичного сімейства", на відміну від фрази "в напрямку капіталістичної конфігурації", передбачає, на нашу думку, існування певної моделі змішаної економіки. Такий підхід Б. Шаванса не враховує, по-перше, нетотожності ринку як системи і капіталізму як його підсистеми; і, по-друге, те, що країни, які традиційно визначаються як капіталістичні, по суті такими не є по цілому ряду характеристик, передусім у результаті значної (і такої, що збільшується) ролі держави в економічному розвитку цих країн. Однак відзначається тільки одна сторона процесу конвергенції: звуження регулюючої ролі держави в країнах, що стали на шлях ринкових перетворень.

На думку Б. Шаванса, складніше процеси постсоціалістичної трансформації проходять у Китаї, де біля керма залишається компартія. Але й там "мегаієрархія була роздроблена, перейшовши на більш низькі рівні державного управління, а її значення зменшилось із-за постійного розповсюдження горизонтальних зв'язків на державні підприємства" [23, 17], у результаті чого виникло поліцентричне державне управління економікою. Таким чином, у Китаї відбулись значні зміни в комплексі управлінських механізмів, незважаючи на те, що формальні зміни в структурі власності не є дуже значними – там не проводили глобальної і стрімкої приватизації державних підприємств. Подібні інституційні зміни Б. Шаванс визначив як "системне зісковзування", визнаючи, що цим були обумовлені "безпрецедентно високі темпи й тривалість економічного зростання" [23, 25]. Але при цьому залишається поза увагою така важлива обставина – китайці свої реформи почали й продовжують проводити планові та директивно, використовуючи весь арсенал позитивних ознак попередньої централізовано-розподільчої системи. Це свідчить все ж таки про наявність процесу конвергенції, результатом якої є побудова збалансованої економічної структури, яка постійно удосконалюється залежно від конкретних обставин. Тому не можна погодитись з думкою Ф. Фукуями, який вважає, що "тріумф Заходу, західної ідеї є очевидним перш за все тому, що в лібералізмі не залишилось ніяких життєздатних альтернатив" [24, 134], і в цьому сенсі наступив "кінець історії". Важливим методологічним недоліком концепції "поглинання" є абсолютизація переваг лібералізму.

Д. Гелбрейт підкреслював, що "не можна розуміти конвергенцію радянської та західної систем як повернення

першої системи до ринку. Обидві системи переросли ринок. Спостерігається явна конвергенція в напрямку однакових форм планування" [18, 152-153]. Однак Д. Гелбрейт порівнює капіталізм і соціалізм, тобто окремі випадки ринкової і планової економічних систем. Він, як і Й. Шумпетер, вважав, що майбутнє за корпоративним, олігополістичним сектором економіки, який "переростає" як капіталізм, з якого він розвинувся, так і соціалізм. Відповідно, це означає недооцінку ринково-конкурентного сектора (малого бізнесу) і регулюючої ролі держави у функціонуванні змішаної економічної системи.

З точки зору теорії конвергенції відбувається інтеграція двох протилежних типів економічних систем, у результаті чого виникає якісно нова "змішана" економічна система, що функціонує на основі бірегуляції. Інакше кажучи, відбувається синтез двох протилежних типів систем, одна з яких являє собою максимальну концентрацію економічної влади, а інша – найбільшою мірою розсосереджену економічну владу. Планова й ринкова системи, що є протилежними за своєю структурою, у той же час є взаємодоповнюючими з точки зору їх здатності до вирішення певних завдань щодо задоволення потреб у конкретних умовах функціонування. Крім того, ця властивість проявляється в динаміці транзакційних витрат.

Р. Коуз одним із перших показав, що фірми (ієрархічні організації) доповнюють ринок, а межі організації визначаються величиною внутрішньофірмових транзакційних витрат: "в ринкових економіках діяльність фірм можна розглядати як локальні неринкові рішення проблем колективних дій там, де транзакційні витрати перешкоджають координації через ринкові контракти" [25, 13]. Тобто ієрархії дозволяють використовувати позитивний ефект масштабу, а ринок – уникнути наслідків негативного ефекту масштабу.

Розвиток постіндустріальних галузей може означати посилення горизонтальних економічних зв'язків і послаблення функцій великомасштабних вертикальних ієрархій: "у зверхіндустріальному суспільстві, – відмічає Тофлер, – бюрократія послідовно витісняється адхоратією – рамковою холдинговою структурою, яка координує роботу чисельних організаційних одиниць, що виникають і зникають залежно від змінюваних умов" [26, 464]. Таким чином, бюрократична форма організації виробництва, яка властива індустріальним і доіндустріальним системам, на думку Тофлера, "руйнується в рамках зверхіндустріальної соціальної системи". Однак зниження ролі вертикальних зв'язків не потрібно перебільшувати – багато представників теорії конвергенції відзначають зростання ролі держави в "змішаному" суспільстві. Держава тут перетворюється на засіб раціоналізації та гармонізації соціально-економічних відносин. У результаті посилення ролі держави пом'якшуються негативні наслідки панування приватної власності, які детально досліджені авторами соціалістичної орієнтації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У міру стрімкого розвитку світових комунікацій і поширення інформації, різноманітні типи і моделі соціально-економічних структур справляють все більший взаємний вплив, у результаті чого посилюються конвергентні процеси як в економіці, так і в інших сферах суспільного розвитку. У змішаній системі, як відзначає П. Дракер, "форма власності вже не є визначальним моментом стосовно того, хто володіє владою". Основні акценти влади переносяться на функції регулювання і контролю, що здійснюються бюрократичними державними структурами: "важливе значення має контроль, який нині є відірваним і незалежним від прав власності... це означає, що основні політичні проблеми будуть концентруватись на контролі, а не на власності, як було до цього" [27, 73]. Це підтверджується вітчизняним досвідом: переважання адміністративних методів регулювання економіки в умовах поширення корупції обумовили формування в Україні "державно-номенклатурно-контрольованого й олігархічно організованого" ринку.

Як вдало відзначає С. Гасанов, за своєю природою це квазіриннок. Його ознаками є: приватна власність, сформована внаслідок формальної приватизації, номенклатурно-кримінального розподілу державного майна, використання державної влади як важеля капіталутворення; права власності, які не мають реальних механізмів захисту і забезпечення з боку держави; контроль державного апарату та кримінальних угруповань над сферами і масштабами бізнесу, його персоналізацією, бар'єрами входу і виходу; "правила гри" на ринку формуються переважно поза сферою законодавства, можуть швидко змінюватись, значно залежать від політичних факторів, інтересів панівних центрів влади; ...рентоорієнтована поведінка багатьох суб'єктів господарювання і прийняття політико-економічних рішень [28, 53]. Ключова особливість цієї моделі – широкомасштабний пошук політичної ренти, однією з найбільш деструктивних форм якої є корупція.

Змішана економіка схильна до коливань, які виражаються в процесах посилення "соціальної" чи "економічної ефективності", що обумовлені відповідними змінами політичної кон'юнктури. У різних суспільствах в один і той же період ці коливання можуть бути різноспрямованими, що означає наявність зворотнього щодо конвергенції процесу – дивергенції соціально-економічних структур. Результатом дивергенції є виникнення широкого спектру різноманітних національних економічних систем, дослідження специфіки яких є нагальною потребою економічної науки.

Список використаної літератури:

1. Горняк О.В. Розвиток теорії порівняльного аналізу економічних систем на початку XXI століття / О.В. Горняк [Електронний ресурс] // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Серія "Економіка", 2009 [Електронний архів-репозитарій ОНУ імені І.І. Мечникова] // Режим доступу: <http://www.dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/256>.
2. Лопатников Л.И. Экономико-математический словарь: словарь современ. экон. науки / Л.И. Лопатников. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: [б. и.], 1996. – 701 с.
3. Motschmann K. Mythos Sozialismus: von den Schwierigkeiten der Entmythologisierung einer Ideologie / Klaus Motschmann. – Asendorf: Mut-Verl. – 1990. – 168 s.
4. Kamerschen D., McKenzie R., Nardinelli C. Ekonomia / David R. Kamerschen, Richard B. McKenzie, Clark Nardinelli. – Gdańsk: NSZZ "Solidarność", 1991. – 979 s.
5. Newman M. Socialism: A Very Short Introduction / Michael Newman. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2005. – 171 p.
6. Die Zeit - das Lexikon: in 20 Bänden; mit dem Besten aus der Zeit (Enzyklopadie) / [Red.-Leitung Lexikon Joachim Weiß. Red.-Leitung Zeit-Aspekte Dieter Buhl]. – Hamburg: Zeitverl. Bucerius, 2005. – . – Band 13: Puy - Scg / u.a. mit Beitr. von Gerd Bucerius – 2005. – 704 s.
7. Блокгауз Ф.А. Малый энциклопедический словарь: в 4 т / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – М.: ТЕРРА, 1997. – Т. 4: Почва – Уссоп. – 1997. – 1056-2216 с.
8. Эклунд К. Эффективная экономика. Шведская модель / К. Эклунд. – М.: Экономика, 1991. – 349 с.
9. Міжнародне радіо Китаю – українська служба [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.cri.cn/chinaabc/chapter3/chapter30101.htm>.
10. Чжоюань Чжэн. Гоцци гайге жен чу юй гунцзянь цзедуань [Реформа державних підприємств як і раніше знаходиться на етапі штурму] / Чжэн Чжоюань // Чжунго цинняньбао. – 2004. – № 57 (18 квітня). – С. 3-4.
11. Бергер Я., Михеев В. Общественный строй Китая: "постсоциалистический капитализм"? / Я. Бергер, В. Михеев // Общество и экономика. – 2005. – № 7-8. – С. 57-96.
12. Венькуй Чжан. Цзинь нянь лай гоу цис гайге ди цзиньчжан цзи чженце цзянь [Просування реформи державних підприємств за останні роки і пропозиції щодо політики] / Чжан Венькуй // Чжунго фачжань яньцзю. Гоюань фачжань яньцзю чжунсинь янь цзю баогао сюань [Дослідження розвитку Китаю. Збірник дослідницьких доповідей Центру досліджень розвитку при Держраді КНР] / Гол. ред. Ма Хун і Ван Менкуй. – Пекін, 2003. – 612 с.
13. Фужен Дун. Фейгун ючжи цзинци чжи во цзянь [Моя точка зору на недержавну економіку] / Дун Фужен // Чжунго цинци шибао. – 2004. – № 122 (19 серпня). – С. 6.
14. Папава В. О терминологическом аспекте постсоциалистической трансформации / В. Папава // Общество и экономика. – 2005. – № 7-8. – С. 54-56.
15. Гавриленко І.М. Соціальний розвиток: Навч. посіб. / І.М. Гавриленко, П.В. Мельник, М.П. Недюха. – Ірпінь, 2001. – 484 с.
16. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дорогокази в майбутнє / Б. Гаврилишин. – К.: Пульсари, 2009. – 248 с.
17. Ольсевич Ю. Хозяйственная трансформация и трансформация теории / Ю. Ольсевич // Вопросы экономики. – 1998. – № 5. – С. 14-28.
18. Гэлбрейт Д. Новое индустриальное общество. Избранное: сборник / Джон Гэлбрейт. – М.: Эксмо, 2008. – 1198 с.
19. Ленін В.І. Повне зібрання творів (переклад з 5-го рос. видання) / В.І. Ленін. – К.: В.-во політичної літератури України, 1972 – Т. 36: Березень – липень 1918. – 1973. – 706 с.
20. Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени / П.А. Сорокин. – М.: Наука, 1997. – 416 с.
21. Drucker P. The New Society: The Anatomy of Industrial Order / Peter F. Drucker. – New York: Harper & Brothers, 1993. – 359 p.
22. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл; Пер. с англ. под ред. В.Л. Инноземцева. – М.: Academia, 2004. – 786 с.
23. Шаванс Б. Эволюционный путь от социализма / Б. Шаванс // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 4-26.
24. Фукуяма Ф. Конец истории? / Фрэнсис Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 127-138.
25. Коуз Р. Фирма, рынок и право: монография / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскера; Науч. ред. Р. Капелюшников. – М.: "Дело", 1993. – 193 с.
26. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Елвін Тоффлер; пер. з англ. А. Євса; ред. пер. Шовкун. – К.: Вид. дім "Всесвіт", 2000. – 475 с.
27. Drucker P. The Future of Industrial Man / Peter F. Drucker. – New York: J. Day, 1995. – 205 p.
28. Концепції економічних систем та проблеми їх структурної трансформації / [П. Єщенко, С. Гасанов, А. Чухно, П. Леоненко та ін.] // Вища школа. – 2003. – № 2-3. – С. 44-65.

КИРИЛЮК Є.М. – кандидат економічних наук, доцент, докторант ДВНЗ "Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана"